

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В. П. ПЛАВИЧ

ПРАВО ТА ЕКОНОМІКА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ РОЗДУМИ

Досліджується процес взаємодії права з економікою через визначення правового статусу підприємств та інших господарюючих суб'єктів. Аргументовано показано, що право і економіка як соціальні явища перебувають у постійному взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності один від одного.

Ключові слова: реформування права, суспільні відносини, праворозуміння, співвідношення права та економіки, господарюючі суб'єкти.

Исследуется процесс взаимодействия права с экономикой, определяя правовой статус предприятий и других хозяйствующих субъектов. Аргументировано показано, что право и экономика, как социальное явление, пребывают в постоянной взаимосвязи и взаимозависимости один от другого.

Ключевые слова: реформирование права, социальные отношения, правопонимание, соотношение права и экономики, хозяйствующие субъекты.

We investigate the interaction of law with the economy, defining the legal status of enterprises and other economic entities. Convincingly shown that the law and economics as a social phenomenon, are in constant interaction and interdependence of each other.

Key words: reform of the law, social relations of law, the relationship of law and economics, the economic entities.

Розширення й активізація глобалізаційних процесів після розпаду біполярного світу супроводжуються появою нової системи взаємозв'язків між суверенними державами, транснаціональними корпораціями та індивідами¹. В умовах зростання взаємозалежності й одночасного посилення нерівномірності розвитку різних країн, загострення старих і поява нових глобальних проблем — взаємозв'язок права і економіки набуває нових вимірів.

Право належить до числа важливих і складних суспільних явищ. Для того, щоб визначити, що таке право, слід зрозуміти, з якими явищами воно пов'язане та звідки воно походить. Право необхідно розглядати як специфічний механізм вияву логічної структури соціальних взаємодій, у результаті дії якого визначаються юридичні формули як основа для розробки відповідних нормативних приписів². Відомо, що право є одним з найважливіших і найдієвіших важелів регулювання суспільних відносин, останнє як соціальне явище, безперечно, зумовлене специфікою функціонування і розвитку самого соціуму. Варто зауважити, що право тісно пов'язане зі станом суспільного розвитку і залежно від змін, які відбуваються в суспільстві, потребує відповідного реформування. Будучи відбитком соціально-економічної політики держави, спрямованої у майбутнє, право здатне сприяти формуванню нових суспільних відносин, які ще перебувають у зародковому стані. Отже, визначаючи місце права в суспільній системі та співвідношення системи права з іншими системними суспільними явищами, слід виходити з визнання провідної ролі полі-

тичної системи, яка задає загальні параметри і напрям розвитку економічної та правової системи через механізми економічної правової політики. Саме внаслідок нерозвинутості політичної системи України, відсутності громадянського суспільства, а отже, і правової держави право не здатне повною мірою виявити свій конструктивно творчий потенціал, що в свою чергу негативно позначається на розвитку економічної системи. Відсутність концептуальної чіткості та послідовності в законотворчості не сприяє її юридично-технічній досконалості³. У той же час реформування права і формування національної правової системи для забезпечення ринкових перетворень матиме позитивні наслідки за умови, коли ці процеси будуть спиратися на економічні відносини, що склалися у суспільстві. Суспільні відносини, основу яких складають відносини виробництва та споживання (тобто мають економічний характер), є головним джерелом права як соціального регулятора. Варто зазначити, що право є явищем, що динамічно розвивається під впливом соціальних, політичних ідеологічних та інших чинників, і залежить від стану соціально-економічних відносин, потреб суспільного розвитку. Взаємодія цих та інших факторів створює основу формування права. Право їх не лише уособлює, а й відображає. До таких чинників належить і економіка. Економіка впливає на право безпосередньо або опосередковано через державу, правосвідомість, політику та інші чинники. Якщо вести мову про безпосередній вплив, то як приклад можна навести закріплення у правових нормах права держави на розпорядження майном казенних підприємств. Ці підприємства є об'єктом права державної власності, а тому уповноважені державою органи здійснюють управління ним та інші дії щодо нього, і тим самим вправі визначати його правову «долю».

Отже, варто зазначити, що економіка впливає на право через виробничі відносини, як один з невід'ємних елементів її структури, який створює необхідну основу формування права. Важливий вплив на право мають економічні закони. І залежно від того, наскільки останнє їх враховує, залежить, наскільки право або стимулюватиме, або гальмуватиме розвиток економіки.

Водночас право здійснює вплив на економіку й економічні процеси. У юридичній літературі акцентується увага на трьох основних напрямках впливу права на економіку: по-перше, право закріплює економічні відносини, що складаються в державі, гарантує їхню стабільність; по-друге, право стимулює формування нових економічних відносин; по-третє, право підтримує і охороняє економічні відносини. Вище зазначені напрями впливу права на економічні відносини обумовлюють визначення місця і ролі права в забезпеченні ринкових перетворень в економічній сфері. Розкриваючи зміст першого напрямку, слід виходити з того, що необхідність отримання правового закріплення об'єктивно породжується економічними потребами суспільства. Право закріплює реально існуючі економічні відносини, забезпечує їхню стабільність. Відповідальність права реально існуючим економічним відносинам, дає змогу робити висновок щодо його ефективності. Право ефективне тоді, коли відповідає сутності та змісту процесів, що відбуваються в економіці. Коли право виходить за ці межі, воно є неефективним. Сьогодні особливого значення набуває роль права як стимулятора в формуванні ринкових економічних відносин. Право має не просто насаджувати ринкові відносини, а стимулювати їх.

А. Козловський зазначає, що право як соціальне явище, безперечно, зумовлене специфікою функціонування і розвитку самого соціуму⁴. Свого часу Б. Кістяківський писав: «Немає більш загальноприйнятого положення ніж те, що право є соціальним явищем». Натомість слід врахувати, що право як елемент надбудови не є ізольованим соціальним явищем, а перебуває весь час у русі та є невід'ємною складовою суспільних процесів. З огляду на це варто зауважити, що право тісно пов'язане зі станом суспільного розвитку через зміни, які відбуваються в суспільстві, потребує відповідного реформування. Право навряд чи можна розглядати як автономне, самодостатнє соціальне явище, оскільки його виникнення і функціонування обумовлюється кінець кінцем певними потребами суспільного розвитку, станом соціально-економічних, політичних та інших відносин, що ставить

право в певні обмежувальні рамки⁵. Водночас, будучи відбитком соціально-економічної політики держави, спрямованої у майбутнє, право здатне сприяти формуванню нових суспільних (політичних та економічних) відносин, які ще перебувають у зародковому стані.

Досвід впровадження в Україні ринкових реформ підтверджує неможливість і неспроможність здійснення кардинального реформування економіки без істотних змін в інших сферах суспільного життя. Передусім це стосується змін у правовій сфері. У цьому випадку йдеться про створення такого правового механізму, який зміг би адекватно відбивати ринкові перетворення суспільних відносинах, а також забезпечувати їхню демократичну спрямованість і законність, гарантії права та свободи людини, вільний і всебічний розвиток її особистості.

Водночас реформування права і формування національної правової системи для забезпечення ринкових перетворень матиме позитивні наслідки за умови, що процеси будуть спиратися на економічні відносини, які склалися у суспільстві. Суспільні відносини, основу яких становлять відносини виробництва та споживання (вони мають економічний характер), є головним джерелом права як соціального регулятора.

Не вдаючись до детального аналізу існуючих теорій походження права, які можуть бути предметом окремого наукового дослідження, необхідно зазначити, що в літературі немає однозначного його трактування. У юридичній літературі виникнення права в суспільстві пов'язується з виробничою економікою.

На думку академіка НАН України Ю.С. Шемшученка, у вітчизняному праворозумінні спостерігається тенденція відходу від класичних визначень права, наповнення його неспритаманним йому змістом, розмивання поняття права в системі інших регуляторів суспільної поведінки. Право є категорією, так би мовити, віртуальною, тобто сукупністю «плаваючих» регулятивних норм, зафіксованих у різних законах та інших нормативно-правових актах⁶. Право — це втілення вічних цінностей, ідеалів справедливості, свободи, рівності. З плином часу вони також зазнають відповідних змін. З'являються нові грані, зв'язки, співвідношення, зникають старі, які «віджили своє». Все це потребує поглибленого осмислення проблеми праворозуміння⁷.

Аналіз наведених та інших визначень поняття права дає змогу зробити висновок про його складну і багатоаспектну природу як соціального явища. Саме на цьому наголошує П. Рабінович. На думку вченого, можливість неоднозначного праворозуміння породжується багатоаспектністю, багатоякісністю того явища, яке відображають поняттям права. Але це тільки ґносеологічна передумова плюралізації праворозуміння. Дійсність ж вона стає тоді, коли у процес інтерпретації поняття права включаються нерідко досить опосередковано, неявно, часом й неусвідомлено певні індивідуальні та групові інтереси, які зумовлюють акцентування (аж до спотворення) того чи іншого аспекту, «зрізу» цього явища⁸.

Отже, право існує в оточенні різних соціальних явищ, які впливають на нього і відповідно формуються під його впливом.

Право закріплює реально існуючі економічні відносини, забезпечуючи їхню стабільність. Відповідність права реально існуючим економічним відносинам дає змогу зробити висновок щодо його ефективності: право ефективне тоді, коли відповідає сутності та змісту процесів, що відбуваються в економіці. Коли право виходить за ці межі, воно є неефективним. Так, якщо український законодавець закріпить у чинному законодавстві такі соціально-економічні гарантії (наприклад, щодо мінімальної заробітної плати, допомоги по безробіттю), які існують у Німеччині, то вони не знайдуть практичної реалізації, оскільки не мають відповідного економічного підґрунтя. І навпаки, якщо зазначені соціально-економічні гарантії матимуть реальну економічну основу, то вони знайдуть практичну реалізацію.

В умовах ринкових перетворень в економічній сфері особливого значення набуває роль права як стимулятора у формуванні ринкових економічних відносин. Право має не просто насаджувати ринкові відносини, а стимулювати їхні формування і розвиток. Варто акцентувати увагу на тому, що право має скасувати всі перешкоди на шляху України до ринку, створити економічні стимули, закріпити економічне підґрунтя ринкової динаміки, визначити коло ринкових відносин тощо. Так, право повинне стимулювати через відповідні механізми утвердження рівних умов для розвитку всіх форм власності, захист господарюючих суб'єктів від недобросовісної конкуренції тощо.

Безпосередній зв'язок права і економіки реалізується також через функції права, які обумовлюють службове призначення права в суспільстві. Серед функцій права важливе місце посідає так звана компенсаційна функція, через яку можна прослідкувати взаємодію економіки та права.

Норми права, регулюючи економічні відносини, мають на меті забезпечити досягнення певного ефекту. Проте інтереси учасників економічних відносини не завжди збігаються, і це досить часто веде до порушення їхніх прав і законних інтересів, а отже, до виникнення спору.

Юридичний момент, на думку відомого дослідника Е.Б. Пашуканіса, починається там, де є протилежність інтересів⁹. І якщо, наприклад, одна сторона договірних відносин порушує права іншої сторони, то роль органу, що вирішуватиме такий спір, полягатиме у поновленні рівноваги інтересів учасників спору.

Одним із дієвих способів поновлення відповідності між різновекторними інтересами, в першу чергу — економічними є компенсація заподіяних збитків у межах цивільно-правової відповідальності. Саме механізм компенсації забезпечує встановлення початку економічної еквівалентності, а зрештою, певних відносин¹⁰.

Крім того, право виконує і власне економічну функцію. Так, норми права, регулюючи трудову діяльність громадян, активно впливають на виробництво і цим виконують економічну функцію.

Економічна функція характерна, зокрема, трудовому праву. Функція трудового права проявляється в тому, що його норми впливають на економічні відносини, встановлюючи міру праці та міру споживання, проводячи диференціацію праці залежно від її складності, стимулюючи економічними засобами найманих працівників.

Таким чином, право, виконуючи в суспільстві економічну функцію, впливає на формування ринкової економіки, захист прав і законних інтересів найманих працівників.

Тісний зв'язок права і економіки проявляється при визначенні та законодавчому закріпленні статусу фінансів. На думку багатьох вчених, фінанси становлять систему економічних відносин, у процесі яких утворюються фонди коштів, які необхідні державі для забезпечення її життєдіяльності, тому держава за допомогою правових норм ретельно регламентує відносини, що виникають при зборі, розподілі та використанні коштів фондів.

Конституція України містить основні принципи формування економічного ладу в Україні. Вони ґрунтуються: по-перше, на визнанні статусу землі, її надр, атмосферного повітря, водних та інших природних ресурсів, які знаходяться у межах території України, природних ресурсів її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони об'єктами права власності українського народу; по-друге, на праві кожного громадянина користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону; по-третє, на забороні використання власності на шкоду людині і суспільству; по-четверте, забезпечення з боку держави рівності усіх суб'єктів права власності перед законом; по-п'яте, на забезпеченні захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки.

Ці та інші правові принципи забезпечують формування і розвиток економіки України, її соціальну спрямованість.

Варто нагадати, що свого часу в основі розвитку економіки післявоєнної Німеччини лежала, як відомо, теоретична концепція «соціального ринкового господарства»¹¹.

Тому можна зробити висновок, що право впливає на економіку, по-перше, як чинник упорядкування економічних відносин та економічних процесів; по-друге, як інструмент здійснення економічної політики, як з боку держави, так і з боку господарюючих суб'єктів.

З огляду на зазначене досить актуальною є теза, що право виступає фактором впливу на економіку як закономірність її власного розвитку. При цьому йдеться, головним чином, про соціальну сторону такого зв'язку, пов'язану з організацією виробничого процесу, відносинами власності тощо.

Поряд з цим вплив права на економіку проявляється через віднесення права до засобів формування у нашій державі соціально орієнтованої ринкової економіки. Саме за допомогою правових норм держава спрямовує розвиток економічних відносин у певному напрямі. І основна роль права в цьому процесі цілком очевидна.

Правові засоби здатні грати ключову роль у здійсненні ринкових перетворень в економіці завдяки притаманній їм специфіці обов'язковості правових приписів і забезпеченості належного виконання усіма учасниками економічних відносин.

Теоретичні дослідження складних і суперечливих процесів, що відбуваються в економіці України, вказують на необхідність розробки прийняття нормативно-правової бази економічних реформ, які були би зорієнтовані на становлення, формування сучасної ринкової соціально орієнтованої економіки, і, насамперед, визначення правового становища її суб'єктів, створення дієвих механізмів реалізації та захисту їхніх прав.

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

Економіка впливає на право через виробничі відносини як один з невід'ємних елементів її структури, які створюють необхідну умову й основу формування права.

Право взаємодіє з економікою через визначення правового статусу підприємств та інших господарюючих суб'єктів, які виступають рушійною силою економічних перетворень в економічній сфері. Водночас, господарюючі суб'єкти, використовуючи ринкові засади, впливають на право через механізм договірного регулювання.

Право через правове забезпечення економіки сприяє формуванню нових економічних відносин.

Право, виконуючи у суспільстві економічну функцію, впливає на формування ринкової економіки через захист прав і законних інтересів найманих працівників.

Право впливає на економіку, зокрема, як чинник упорядкування економічних відносин та економічних процесів; як інструмент здійснення економічної політики, як з боку держави, так і з боку господарюючих суб'єктів; право закріплює економічні відносини, що складаються в державі, гарантує їхню стабільність; право стимулює формування нових економічних відносин; право підтримує і охороняє економічні відносини.

Конституція України як головне джерело права України містить основні принципи формування економічного ладу України.

Основний Закон України визначив головним пріоритетом економічного розвитку України побудову соціально-орієнтованої ринкової економіки. Тобто такого економічного устрою, який базується на визнанні верховенства прав і свобод людини та забезпеченні економічного добробуту українського народу.

Отже, можна зробити висновок, що право є одним з найважливіших чинників у створенні основ для формування в Україні сучасної ринкової економіки. При цьому варто також підкреслити, що право і економіка, як соціальні явища перебувають у постійній взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності один від одного.

1. Кресіна І.О. Роль національної держави як носія суверенітету в умовах глобалізації // Правова держава. Вип. 22. — К. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН

України, 2011, — С. 7. **2. Плавич В.П.** Розуміння права: проблеми та сучасні підходи його дослідження // Вісник Одеського національного університету. — 2007, Том 12. Випуск 11. Правознавство. — С. 10–29. **3. Плавич В.П., Плавич С.В.** Вироблення концептуальних підходів правотворчості, законотворчості, ефективної правової політики // Теоретико-методологічні проблеми сучасного конституціоналізму та державного управління в Україні. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2009. — С. 143–155. **4. Козловський А.А.** Соціально-історичні константи правового пізнання // Науковий вісник Чернівецького університету Вип. 55. — Чернівці, 1999. — С. 5 — 12. **5. Нерсесянц В.С.** Філософія права. — М., 1997. — С. 629–635. **6. Шемшученко Ю.С.** Що є право? // Антологія української юридичної думки. В 10-т. (За заг. редакцію акад. НАН України Ю.С. Шемшученко. — К. Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. — т.10; Юридична наука незалежної України. С. 30–46. **7. Шемшученко Ю.С.** Вступне слово // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики // Науково-практичний юридичний журнал. Вип. 2. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011, — С. 7. **8. Рабінович П.М.** Питання філософії права // Вісник академії правових наук України. — 1997. — №1 (8). **9. Пашуканис Е.Б.** Избранные произведения по теории права. — М., 1980. — С. 73. **10. Лантев В.В.** Экономика и право. — М., 1981. — С. 190. **11.** Государственное регулирование экономики и социальный комплекс. — М. 1997. — С. 9.